

UvA-DARE (Digital Academic Repository)

Epistularum genera multa

Een talige benadering van teksttypen in brieven van Cicero en Plinius

Adema, S.; van Gils, L.

Publication date

2015

Document Version

Final published version

Published in

Lampas

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Adema, S., & van Gils, L. (2015). Epistularum genera multa: Een talige benadering van teksttypen in brieven van Cicero en Plinius. *Lampas*, 48(1), 18-38.

General rights

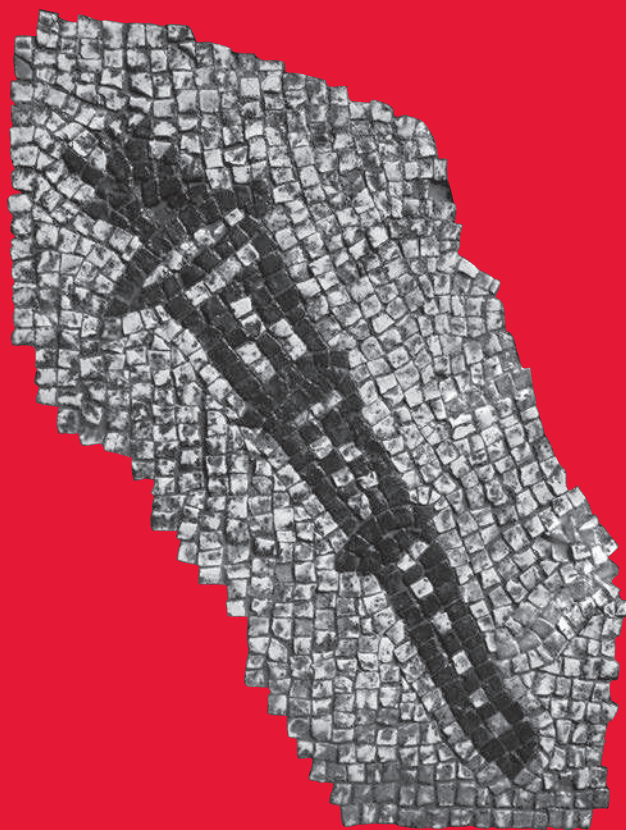
It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations

If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: <https://uba.uva.nl/en/contact>, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, Singel 425, 1012 WP Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

48e jaargang nummer 1

maart 2015

AMPAS

tijdschrift voor classici

Epistularum genera multa

Een talige benadering van teksttypen in brieven van Cicero en Plinius

SUZANNE ADEMA EN LIDEWIJ VAN GILS

Summary: The heterogeneity of the epistolary genre makes letters relatively difficult to read for students of Latin at secondary schools. In this article we propose a division of (parts of) letters according to text type, each with its own linguistic characteristics. Knowledge of these text types should help students of Latin at secondary schools in translating letters, since this knowledge guides them in their (text) linguistic expectations.

1 Inleiding

Tijdens een les over Plinius' eerste Vesuviusbrief vroeg een leerling wat *tenet* in voorbeeld 1 voor tijd was. Zelf suggereerde de leerling dat het misschien een futurum kon zijn (Plinius, *Epistulae* 6.16):

- 1) *Properat illuc unde alii fugiunt, rectumque cursum recta gubernacula in periculum tenet ...*

Hij haast zich in de richting vanwaar anderen vluchten en koerst, de steven gericht, in rechte lijn op het gevaar af ...¹

Op de vraag wat Plinius op dit moment in zijn tekst eigenlijk aan het doen was, zei de leerling: 'Hij is een verhaal aan het vertellen. (...) O, dan gaat het helemaal niet over de toekomst. Het is een praesens, een praesens historicum.'

Er is al vaker geobserveerd dat leerlingen tijdens het vertalen geen intuïties en verwachtingen formuleren over het vervolg van de tekst.² Dit gebrek aan anticiperend vermogen lijkt betrekking te hebben op zowel de inhoud als de taalkundige vorm van de tekst. Wat de taalkunde betreft is het soms alsof er bij iedere nieuwe zin weer nieuwe kansen zijn voor het gehele arsenaal van zowel het Latijnse lexicon als de morfologie en syntaxis.³

1 Vertalingen van Plinius' brieven zijn overgenomen uit T. Peters (2001).

2 Verhoeven (1985); Verhoeven en Hulshof (1990); Markus en Pennell-Ross (2004); Van De Walle en Van Houdt (2004); Goris (2007); Pennell-Ross (2008); Van Houdt (2008); Kroon en Sluiter (2010); Schirok (2013).

3 Of soms zelfs meer dan dat, zoals ook blijkt uit de titel van het artikel 'Maar *incipiam* kan toch accusativus zijn?' (Verhoeven en Van Hoof 1985).

De jongen in de anekdote had allerlei kennis en intuïties over wat je in een tekst van een bepaald type kan tegenkomen, maar moest geholpen worden bij het inzetten daarvan. Dit lijkt misschien een trucje dat een gebrek aan lexicale en morfologische kennis verdoezelt, maar als het al een truc is, dan toch een truc die ervaren lezers ook gebruiken. Ervaren lezers zetten kennis van teksttypen in bij het voorspellen en verwerken van de talige kenmerken die ze tijdens het lezen tegenkomen (zie sectie 5).

In dit artikel doen we, op basis van tekst-typologisch onderzoek, een voorstel voor de presentatie van nieuwe, tekst-linguïstische vakinhoud in de klas.⁴ Uitgaande van onderzoek naar tekstbegrip in moderne talen beargumenteren we daarnaast de relevantie van tekst-linguïstische kennis voor het vertalen van een ongeziene passage. Directe aanleiding voor dit artikel is het pensum voor het Centraal Examen Latijn 2015, een corpus brieven van Cicero en Plinius. Briefschrijvers regelen, beschrijven, geven aan hoe het met henzelf gaat en vertellen over de belevenissen van anderen.⁵ Deze grote heterogeniteit binnen het epistolaire genre maakt kennis van teksttypen extra relevant; we menen dat morfologische verwarring zoals hierboven beschreven door meer aandacht voor dit soort kennis kan worden voorkomen.

2 Teksttypen

Uitgangspunt voor onze indeling in teksttypen is Kroon (2000), een artikel dat de heterogeniteit van het epistolaire genre illustreert aan de hand van Plinius' spokenbrief (7.27).⁶ Naar aanleiding van de in 2000 ingevoerde CE-eindterm om teksttypen te kunnen herkennen en beschrijven, benoemt Kroon (2000) complicaties rond de begrippen genre en teksttype.⁷ Op het hoogste

- 4 Bij dit artikel hoort lesmateriaal, waarin de vakinhoud ook in de vorm van oefeningen wordt aangeboden. Dit materiaal staat op de website van *Lampas* (www.lampas.verloren.nl) en Quamlibet. Op Quamlibet.nl staat ook materiaal waarin leerlingen een taalkundige en narratologische analyse maken van Plinius' Vesuviusbrief.
- 5 Briefindelingen gebaseerd op onderwerp (afscheidsbrief, liefdesbrief, adviesbrief, excuusbrief, enzovoort) kennen we al uit de oudheid: Demetrius omschrijft 21 briefsoorten (vergelijk de bijdrage van Daan den Hengst in deze *Lampas*) en Pseudo-Libanius zelfs 41. Cugusi (1983) onderscheidt privé-correspondentie van openbare brieven. In recentere publicaties over het epistolaire genre in de oudheid is ook aandacht voor verschillen tussen Griekse en Latijnse brieven, voor regionale verschillen, materialen waarop brieven werden genoteerd en voor de sociale achtergrond en opleiding van de briefschrijvers: zie Trapp (2003). Het verschil tussen feitelijke en fictieve brieven is graduëel. Morello en Morrison (2007) bespreken algemene kenmerken ('conversational style'), redenen van literaire auteurs om een brief of verzameling brieven te kiezen voor bepaalde inhoud (didactiek), epistolaire rollen ('vader-zoon-brief'), grenzen van het genre en het effect op de lezer. Voor de rol van brieven in het sociale verkeer, zie Hall (2009) en Wilcox (2012).
- 6 Kroon (2000) behoort tot een reeks van publicaties van Nederlandse taalkundigen Grieks en Latijn omtrent lokale, tekst-linguïstisch te onderscheiden teksttypen. Nederlandstalige artikelen over dit onderwerp zijn bijvoorbeeld Adema en Stienaers (2011) en Allan (2011).
- 7 Inmiddels valt de CE-eindterm uit 2000 omtrent de herkenning van teksttypen onder het

niveau is het definiëren van genres nauwelijks problematisch: denk aan historiografie, epos, lyriek, fabels, epistolografie. Voor deze genre-indeling zijn globale vorm, inhoud en functie van het totale werk onbetwiste parameters. Binnen een genre kan het begrip teksttype echter vanuit verschillende perspectieven benaderd en gedefinieerd worden, bijvoorbeeld een indeling in literair en niet-literair, of een indeling in fictief en niet-fictief.

Kroon stelt voor de onderscheiding van verschillende teksttypen tekst-linguïstisch te benaderen. In deze benadering wordt gewerkt met een vaste, beperkte set parameters die gekoppeld kunnen worden aan de *vorm*, dat wil zeggen aan talige eigenschappen van de tekst. Dialogen worden onderscheiden van monologen en monologen zijn er in drie subtypen: narratief (meestal gericht op het verleden, narratieve tijden in de indicativus), expositorisch (geankerend in het heden, praesens en perfectum in de indicativus) of procedureel (prototypisch voor de toekomst, futurum, imperativi en coniunctivi). Deze drie teksttypen kunnen meer of minder argumentatief van aard zijn.⁸ De mogelijkheid om een beschrijvend teksttype toe te voegen, laat Kroon open.⁹ Tabel 1 illustreert aan de hand van een aantal talige kenmerken het verschil in taalkundige patronen in het narratieve, expositorische, procedurele en beschrijvende type.

Tabel 1 Patronen van talige kenmerken in vier teksttypen

	Expositorisch	Procedureel	Narratief	Beschrijvend
Praesens	x			x
Praesens historicum			x	
Perfectum	x			
Perfectum, narratief			x	
Imperfectum			x	x
Plusquamperfectum			x	
Futurum		x		
Imperatieve en adhortatieve constructies		x		

algemener geformuleerde domein A, 'Reflectie op klassieke teksten'. Examenkandidaten moeten onder andere door middel van een taalkundige analyse van een passage hun begrip van Latijnse teksten kunnen demonstreren. In sectie 5 zullen we betogen dat ook voor de ongeziene vertaling tekst-typologische kennis van belang is.

8 Dit model neemt Kroon over van Roulet (zie e.g. Roulet 1997).

9 Kroon verwijst naar Wehrlich (1979) die niet drie, maar vijf typen onderscheidt: naast de drie van Roulet ook het beschrijvende en argumentatieve.

3 Tekst-typologisch corpusonderzoek naar het examenpensum Latijn 2015

Voor dit artikel hebben we een specifieke set talige kenmerken in een brieven-corpus geanalyseerd.¹⁰ Het corpus bestond uit de brieven van Cicero en Plinius die in 2015 het pensum voor het Centraal Examen Latijn vormen, aangevuld met een aantal extra brieven.¹¹ Het beeld dat hieruit naar voren komt bevestigt de heterogeniteit van het genre: het corpus bevat aanwijzingen voor narratieve, beschrijvende, procedurele en expositorische teksttypen. Kortom, op het eerste gezicht is het onmogelijk een typisch epistolair taalgebruik aan te wijzen. In deze paragraaf zullen we onze bevindingen illustreren en toewerken naar een scherper beeld aan de hand van twee brieven uit het pensum: Cicero, *Ad Familiares* 14.7 en Plinius, *Epistulae* 6.16.

Tabel 2 Relatieve frequentie van talige kenmerken in Cicero, *Ad Familiares* 14.7 en Plinius, *Epistulae* 6.16

Talig kenmerk per 100 woorden		Cic. Fam. 14.7 (156 wrd)	Plin. Ep. 6.16 (719 wrd)
Praesens		2,6	1,4
Praesens historicum		0,0	3,6
Perfectum		4,5	0,4
Perfectum, narratief		1,3	1,8
Imperfectum		0,0	3,6
Plusquamperfectum		0,0	1,3
Futurum		3,2	0,6
Futurum exactum		0,0	0,0
Imperatieve en adhortatieve constructies	imperativus	0,0	0,0
	coniunctivus adhortativus	1,9	0,1
	overig (gerundivum + esse, opus est, etc.)	0,0	0,0
Werkwoord eerste persoon		7,7	1,8
<i>Ego, meus</i>		2,6	0,7
Werkwoord tweede persoon		2,6	0,4
<i>Tu, tuus</i>		5,1	0,8

- 10 De lijst talige kenmerken bestond uit werkwoordstijden (narratief en niet narratief), persoon van het werkwoord en persoonlijke en bezittelijke voornaamwoorden, modi (indicativus, coniunctivus, imperativus), uitdrukkingen van bevel (anders dan coniunctivus of imperativus, e.g. *opus est* en gerundivum + *esse*), partikels, adverbia, uitroepen (e.g. het gebruik van *o* en/of vocativus), vragen, retorische vragen, directe rede en indirecte rede.
- 11 Het corpus omvat de volgende brieven: Cicero, *Att.* 5.16; *Att.* 12.14; *Fam.* 7.1; *Fam.* 14.2; *Fam.* 14.3; *Fam.* 14.7; *Fam.* 14.18; *Fam.* 14.19; Plinius, *Ep.* 1.9; 1.13; 3.21; 4.19; 5.16; 6.7; 6.16; 7.5; 7.20; 7.27; 7.33; 8.10; 8.11; 8.16; 8.24; 9.2; 9.6; 9.33.

In tabel 2 geven we van deze twee brieven de relatieve frequentie van een aantal belangrijke talige kenmerken, namelijk werkwoordstijden, modi in hoofdzinnen en de aanwezigheid van verwijzingen naar de eerste en tweede persoon.

Het valt direct op dat Cicero hier voornamelijk tijden gebruikt die betrekking hebben op het heden (praesens en perfectum) en de toekomst, terwijl Plinius verteltijden inzet (praesens historicum, narratief perfectum, imperfectum en plusquamperfectum) en af en toe een futurum gebruikt. Verder heeft Cicero meer verwijzingen naar de eerste en tweede persoon, al zien we deze vormen ook terug in Plinius' brief. Deze eerste, globale vergelijking van de twee brieven lijkt te wijzen op een verschil in een meer en minder narratieve invulling van de brief.

Het wordt echter vooral interessant wanneer we de distributie van de genoemde kenmerken binnen de brieven bekijken. Dan valt op dat de eerste helft van Cicero's brief alle perfecta bevat, en ook de meeste praesentia en de meeste werkwoorden in de eerste persoon, terwijl de futurumvormen, de adhortatieve coniunctivi en vormen van 'tu' vooral of uitsluitend in het tweede deel voorkomen (zie tabel 3).

Tabel 3 De distributie van talige kenmerken in Cicero, *Ad Familiares* 14.7

Talig kenmerk per 100 woorden		Cic. Fam. 14.7 dl 1 (77 wrd)	Cic. Fam. 14.7 dl 2 (79 wrd)
Praesens		3,9	1,3
Praesens historicum		0,0	0,0
Perfectum		9,1	0,0
Perfectum, narratief		2,6	0,0
Imperfectum		0,0	0,0
Plusquamperfectum		0,0	0,0
Futurum		1,3	5,1
Futurum exactum		0,0	0,0
Imperatieve en adhortatieve constructies	imperativus	0,0	0,0
	coniunctivus adhortativus	0,0	3,8
	overig (gerundivum + <i>esse, opus est, etc.</i>)	0,0	0,0
Werkwoord eerste persoon		11,7	3,8
<i>Ego, meus</i>		3,9	1,3
Werkwoord tweede persoon		2,6	2,5
<i>Tu, tuus</i>		3,9	6,3

Vergelijk de volgende twee zinnen ter illustratie van dit onderscheid (Cicero, *Ad Familiares* 14.7):

- 2) *Quid causae autem fuerit, postridie intellexi, quam a vobis discessi.*

Wat de reden hiervan is geweest begreep ik de dag, nadat ik van jullie was weggereisd.

- 3) *Tu primum valetudinem tuam velim cures; deinde, si tibi videbitur, villis iis utare, quae longissime aberunt a militibus.*

Jij, zorg alsjeblieft eerst voor je gezondheid. Maak vervolgens, als je wil, gebruik van die huizen die het verst weg zullen zijn van de soldaten.

De eerste zin staat in de eerste helft van de brief, waarin perfecta domineren, evenals de eerste persoon enkelvoud. Dit deel van de brief is daarmee een typisch voorbeeld van een expositorische tekst, die we in Cicero's brieven veelvuldig als teksttype tegenkomen. De tweede zin komt uit het tweede deel van de brief, waarin futura, conunctivi en de tweede persoon de boventoon voeren. Ook dit is een frequent beeld in Cicero's brieven en kenmerkt een passage die procedureel van aard is.

Tabel 4 De distributie van talige kenmerken in Plinius *Epistulae* 6.16

Talig kenmerk per 100 woorden		Plin. Ep. 6.16 dl 1 (92 wrd)	Plin. Ep. 6.16 dl 2 (583 wrd)	Plin. Ep. 6.16 dl 3 (44 wrd)
Praesens		6,5	0,5	2,3
Praesens historicum		0,0	4,5	0,0
Perfectum		1,1	0,4	0,0
Perfectum, narratief		0,0	2,2	0,0
Pmperfectum		0,0	4,5	0,0
Plusquam-perfectum		0,0	1,2	4,5
Futurum		2,2	0,0	4,5
Futurum exactum		0,0	0,0	0,0
Imperatieve en adhortatieve constructies	imperativus	0,0	0,0	0,0
	coniunctivus adhortativus	0,0	0,0	2,3
	overig (gerundivum + esse, opus est, etc.)	0,0	0,0	0,0
Werkwoord eerste persoon		5,5	0,7	9,1
<i>Ego, meus</i>		1,1	0,5	2,3
Werkwoord tweede persoon		1,1	0,0	4,5
<i>Tu, tuus</i>		4,3	0,0	4,5

Ook de distributie van talige kenmerken in de brief van Plinius laat een duidelijke clustering zien.

In het geval van deze brief, de beroemde eerste Vesuviusbrief, valt de tekst bij een analyse van de talige kenmerken in drie delen uiteen, waarbij het relatief lange middendeel over de uitbarsting van de Vesuvius en de dood van Plinius senior duidelijk narratief van aard is, zoals ook blijkt uit de gegevens in tabel 4. Het eerste en laatste deel behoren tot het procedurele teksttype, te herkennen aan de *futura* en het gebruik van, met name, de tweede persoon.¹²

Hieronder zijn overgangen opgenomen van briefdeel 1 naar briefdeel 2 en van briefdeel 2 naar briefdeel 3. Beide passages zijn schoolvoorbeelden van de overgang van een niet-narratief naar een narratief teksttype en *vice versa*.

- 4) *quo libentius suscipio, deposco etiam, quod iniungis.*
Erat Miseni classemque imperio praesens regebat.

Daarom neem ik maar al te graag op me, verlang zelfs, wat je me opdraagt. Hij bevond zich in Misenum waar hij persoonlijk het commando over de vloot voerde.

De eerste zin van dit citaat (Plinius, *Epistulae* 6.16, 3-4) is gesteld in het procedurele teksttype. Dit is te zien aan verschillende talige kenmerken, zoals de persoon (eerste en tweede), tijd (*praesens*) en de betekenis van de gebruikte werkwoorden (gericht op communicatie en handelen). De eerste twee woorden van de volgende zin geven direct aan dat de lezer wordt meegenomen naar een andere periode en locatie en zal lezen over een ander onderwerp. Het *imperfectum* in de derde persoon, in combinatie met *Miseni*, maken de overgang naar een ander teksttype direct herkenbaar. Uit het vervolg blijkt dat dit het narratieve teksttype is.

Ook aan het eind van de brief is de overgang naar een ander teksttype vrijwel direct herkenbaar (Plinius, *Epistulae* 6.16, 20-21):

- 5) *ubi dies redditus (is ab eo, quem novissime viderat, tertius), corpus inventum integrum, inlaesum opertumque, ut fuerat indutus: habitus corporis quiescenti quam defuncto similior. Interim Miseni ego et mater – sed nihil ad historiam, nec tu aliud quam de exitu eius scire voluisti. finem ergo faciam.*

Toen het daglicht terugkeerde, dat was de derde dag na die welke hij het laatst had gezien, vond men zijn lichaam ongeschonden en ongedeerd, bedekt met de kleren die hij aan had gehad. De houding waarin hij lag, deed meer denken aan een man die slaapt dan aan een dode. Ondertussen waren in Misenum mijn moeder en ik – maar dit heeft met de geschiedenis niets te

12 De eerste persoon komt zowel in de niet-narratieve delen als in het narratieve gedeelte van de brief voor. Hoewel het gebruik van de derde persoon typisch is voor het narratieve teksttype, is dat uiteraard anders als een verteller een verhaal vertelt waarvan hij zelf deel uitmaakt, zoals in dit geval.

maken en jij heb me niet iets anders gevraagd dan het verslag van zijn dood. Ik zal hier dus eindigen.

De abrupte invoeging van *sed* maakt duidelijk dat de eerder begonnen zin wordt afgebroken en er een nieuwe zin begint. Bij *nihil ad historiam* wordt expliciet dat dit een heel nieuw deel van de brief is, een deel waarin de briefschrijver het voorafgaande in zijn geheel beschouwt (*historiam*) en, zo blijkt bij *nec tu*, de directe communicatie met zijn geadresseerde weer oppakt. Het gebruik van *tu*, *ergo* en *faciam* in deze passage maken duidelijk dat hier het procedurele teksttype gebezigd wordt.

De analyse van Cicero, *Ad Familiares* 14.7 en Plinius, *Epistulae* 6.16 illustreert dat het epistolaire genre weliswaar heterogeen is, maar dat die heterogeniteit vooral schuilt in de combinatie van langere passages met een duidelijke clustering van kenmerken van één teksttype. De brieven van het pensum voor het Centraal Examen 2015 bestaan meestal uit twee of drie delen van dergelijke passages. Ze zijn grofweg in te delen in vier combinaties van teksttypen:

- a expositorisch – procedureel – expositorisch
- b expositorisch – beschrijving – expositorisch
- c expositorisch – narratief – expositorisch
- d procedureel – narratief – procedureel

Veel brieven beginnen en eindigen met een expositorische passage; daartussenin zien we de briefschrijver zaken regelen (procedureel teksttype), beschrijven of een verhaal vertellen. Een vierde type lijkt het procedurele teksttype af te wisselen met een verhaal.

Een typisch voorbeeld van de bij a genoemde afwisseling van het expositorische en het procedurele teksttype is Plinius, *Epistulae* 8.10, een van de twee brieven over de miskraam van Calpurnia. De aanvang van het middendeel (*Igitur ut ... fecunditas facit*) wordt door het gebruik van een tekststructurend partikel gemarkeerd (*igitur*, en elders vinden we op breuklijnen *nam*, *enim*, *sed*, *proinde* en *quod*). Varianten op dit briefschema zijn te vinden in bijvoorbeeld Cicero, *Ad Familiares* 14.2 (met extra procedurele passages aan het begin en eind van de brief) en Plinius, *Epistulae* 8.11 (twee delen, een expositorisch en een procedureel deel). Ook de hierboven besproken brief van Cicero, *Ad Familiares* 14.7, is een variant op de combinatie van het expositorische en het procedurele brieftype: Cicero doet eerst verslag van zijn eigen belevenissen en situatie en geeft vervolgens goede raad aan zijn geadresseerden.

Brieven van type b zijn bijvoorbeeld Plinius, *Epistulae* 8.16 en 9.6, waarin beschrijving samen met het expositorische teksttype voorkomt. In de eerstgenoemde brief is de beschrijving relatief kort (*Mandant ... domus est*), maar het is ook mogelijk dat de beschrijving feitelijk het leeuwendeel van de brief uitmaakt, zoals in brief 9.6 (*nihil novum ... voluptate non capior*). Bij Cicero

vinden we een variant van de types b en c (*Ad Familiares* 7.1), waar expositorysche delen eerst worden afgewisseld met een verhaal (*nam primum ... fallo*) en vervolgens met een beschrijving (*apparatus enim ... attulissent*).

Het vierde en laatste combinatietype dat we hebben onderscheiden bestaat uit procedurele passages die door een uitvoerig verhaal worden onderbroken. De ervaren Pliniuslezer zal hierin direct, naast de hierboven besproken Vesuviusbrief, de veelgelezen spokenbrief (7.27) uit het pensum herkennen.

In ons onderzoek zijn we uitgegaan van de twee, soms drie, belangrijkste teksttypen in een brief. In sommige gevallen was een fijnmaziger indeling mogelijk, bijvoorbeeld een korte zin vertellerscommentaar in een verhalende passage (zie *ita narrat* in voorbeeld 13).¹³ In dit artikel gebruiken we dergelijke fijnmazige indelingen niet, omdat we een indeling in teksttypen willen presenteren die voor leerlingen werkbaar en voorspelbaar is. De nieuwe tekstlinguïstische vakinhoud wordt in de volgende sectie gepresenteerd, in een zo toegankelijk mogelijke terminologie.

4 Van tekst-typologisch corpusonderzoek naar tekst-linguïstische vakinhoud

We stellen voor de teksttypen in de klas te presenteren als vijf activiteiten of doelen van een briefschrijver:

- 1 Update geven (expositorisch)
- 2 Regelen (procedureel)
- 3 Beschrijven van een persoon of object in de huidige wereld
- 4 Beschrijven van een persoon of object in het verleden
- 5 Vertellen van een verhaal (narratief)

Leerlingen kunnen deze activiteiten en daarmee samenhangende teksttypen van elkaar onderscheiden door middel van twee inhoudelijke parameters, die nauw met elkaar verbonden zijn: het beschreven tijdvak en wat de schrijver doet in zijn brief. Het beschreven tijdvak kan de toekomst zijn, het heden of het verleden. Als de brief gericht is op de toekomst, dan is de activiteit van de briefschrijver meestal het maken van afspraken en regelen van één of meer zaken.¹⁴ Gaat de brief vooral over het heden, dan kan dat zijn omdat de briefschrijver een update geeft van zijn persoonlijke belevenissen of omdat de briefschrijver in meer algemene bewoordingen een object of persoon uit zijn

13 Zie voor een beschrijving van fijnmaziger indelingen bijvoorbeeld Adema en Stienaers (2011) of Allan (2011).

14 Dit geldt in elk geval voor het onderzochte corpus. Een briefschrijver zou de adresaat ook kunnen informeren over zijn eigen plannen (futura, eerste persoon) of uitgebreide toekomstscenario's kunnen schetsen, maar daarvan hebben we in dit corpus geen voorbeelden aangetroffen.

omgeving beschrijft. Brieven over het verleden bevatten dergelijke beschrijvingen ook, maar vaker wordt er over het verleden een verhaal verteld.

Een derde parameter, die los staat van de andere twee, is de mogelijke emotionele betrokkenheid van de brieveschrijver. Elk brieftype kan, in meer of mindere mate, uitingen van emotionele betrokkenheid bevatten.

Schema 1 Het onderscheiden van vijf teksttypen in brieven

De brieveschrijver richt zich vooral op:

– de toekomst	de brieveschrijver wil vooral zaken regelen	
– het heden	de brieveschrijver wil	– een update geven over zijn huidige bezigheden
		– een object of persoon beschrijven
– het verleden	de brieveschrijver wil	– een object of persoon beschrijven
		– een verhaal vertellen

Daarnaast is het belangrijk te weten of de brieveschrijver emotioneel betrokken is bij zijn onderwerp.

De volgende secties gaan per brieftype in op voor leerlingen relevante inhoudelijke en talige kennis en zijn gebaseerd op het eerder genoemde tekst-typologisch corpusonderzoek. De talige kenmerken van de teksttypen hebben bijvoorbeeld betrekking op het gebruik van de eerste en tweede persoon, typen bijwoordelijke bepalingen, tijden, of adhortatieve constructies. De interpretaties van tijd en modus hebben we voor leerlingen vertaald naar functies van zinnen, zoals het stellen van een vraag, het geven van een bevel of het aanduiden van een kenmerkende eigenschap.

4.1 Update

In een update informeert de brieveschrijver de geadresseerde over zijn huidige bezigheden en recente belevenissen. Ook komt het voor dat de brieveschrijver de situatie van de geadresseerde samenvat, naar aanleiding van diens eerdere brief. De belangrijkste Latijnse kenmerken zijn opgenomen in schema 2.

Schema 2 Talige kenmerken van updates

Update <i>De brieveschrijver informeert de geadresseerde over zijn huidige bezigheden en recente belevenissen of vat de situatie van de geadresseerde nog eens samen</i>		In Latijnse tekst te zien:
Genoemde personen	vaak de brieveschrijver	<i>ego, meus, nos, noster</i> eerste persoon werkwoord
	soms de geadresseerde	<i>tu, tuus, vos, vester</i> tweede persoon werkwoord
Functies van zinnen	aanduiden huidige toestand	praesens (actueel)
	aanduiden terugkerende bezigheden	praesens (iteratief)
	aanduiden recente belevenissen	perfectum
Bijwoordelijke bepaling van tijd	gericht op het heden	bijvoorbeeld: <i>nunc, adhuc, iam</i>

Voorbeeld 6 en 7 zijn typische statusupdates.

- 6) ... *De loco, nunc quidem iam abiit pestilentia, sed, quamdiu fuit, me non attigit. Plancius, homo officiosissimus, me cupit esse secum et adhuc retinet.* (Cicero, *Ad Familiares* 14.1)

Wat betreft mijn verblijfplaats: de pest is inmiddels voorbij, en zolang het heerste, heb ik er geen last van gehad. Plancius doet erg zijn best en wil graag dat ik bij hem blijf en tot nu toe houdt hij me nog hier.

- 7) *Incredibile est quanto desiderio tui tenear. In causa amor primum, deinde quod non consuevimus abesse. Inde est quod magnam noctium partem in imagine tua vigil exigo; inde quod interdum, quibus horis te visere solebam, ad diaetam tuam ipsi me, ut verissime dicitur, pedes ducunt; quod denique aeger et maestus ac similis excluso a vacuo limine recedo.* (Plinius, *Epistulae* 7.5)

Het is niet te geloven hoe vreselijk ik je mis. Dat komt natuurlijk door mijn liefde voor jou, en ook omdat we niet gewend zijn aan elkaars afwezigheid. Daarom breng ik een groot deel van de nacht wakend door met jouw beeld voor ogen, daarom gebeurt het overdag, op de uren dat ik gewend was bij jou te komen, dat mijn voeten mij spontaan, zoals men zo treffend zegt, naar jouw appartement brengen, om uiteindelijk somber en terneergeslagen, als iemand die de deur is geweest, de lege drempel achter me te laten.

De praesentia *cupit* en *retinet* in voorbeeld 6 en *est* en *tenear* in voorbeeld 7 duiden de huidige toestand van de brieveschrijver aan. In het geval van *ducunt* en *recedo* in voorbeeld 7 maakt de context duidelijk dat de praesentia iteratief geïnterpreteerd moeten worden. Een iteratieve interpretatie wordt vaak ver-

gemakkelijk door bijwoorden die frequentie of herhaling aanduiden, zoals *interdiu* in dit geval (elders ook *identidem* of *saepe*). De perfecta *abiit* en *attigit* in voorbeeld 6 en (in mindere mate) *consuevimus* in voorbeeld 7 duiden recente belevenissen aan. Voor leerlingen kan het houvast bieden te stellen dat perfecta in updates doorgaans vertaald moeten worden met een voltooid tegenwoordige tijd.

De update is het enige brieftype waarin het zogenaamde epistolaire gebruik van verleden tijden voorkomt.¹⁵ Het bekendst is het epistolaire imperfectum, maar ook het perfectum (en zelfs het plusquamperfectum) wordt in Latijnse brieven gebruikt vanuit het perspectief van de geadresseerde.¹⁶ In het eindexamenpensum 2015 is dit gebruik overigens niet frequent.¹⁷ Voorbeeld 8, uit een brief van Cicero aan Atticus (Cicero, *Ad Atticum* 5.16), bevat een cluster van maar liefst vier epistolaire imperfecta (indicatief):

- 8) *Bibulus ne cogitabat quidem etiam nunc in provinciam suam accedere; id autem facere ob eam causam dicebant quod tardius vellet decedere. nos in castra properabamus quae aberant tridui.*

Bibulus dacht/denkt er zelfs niet over om nu naar zijn provincie te gaan. Men zei/zegt dat hij dat hierom deed/does, omdat hij later wilde/wil weggaan. Wij haastten/haasten ons naar het legerkamp dat op drie dagen reizen lag/ligt.

Op het moment dat Cicero dit schrijft (*nunc*) denkt Bibulus er niet aan naar zijn provincie te gaan (*cogitabat*). Ook *dicebant*, *properabamus* en *aberant* zijn gelijktijdig aan het schrijven van de brief. Cicero heeft zich echter verplaatst in zijn geadresseerde, Atticus, en beschrijft deze situaties vanuit het moment van het lezen van de brief. Vanuit dit moment bezien, zijn de situaties beschreven met *cogitabat*, *dicebant*, *properabamus* en *aberant* gelijktijdig aan een oriëntatiemoment in het verleden (d.w.z. het moment van het schrijven van de brief) en is het imperfectum dus de uitgelezen tijd om deze situaties uit te drukken.

15 Het epistolaire gebruik van verleden tijden staat niet in de minimumlijst Latijn en wordt voor leerlingen in schoolmethoden steeds geannoteerd.

16 Zie Kühner-Stegman (1912: II.1, 156-159), Mellet (1988: 189-206). Het zogenaamde epistolaire perfectum wordt gebruikt om handelingen en situaties aan te duiden die voortijdig zijn aan het moment van het verzenden van de brief. De voorbeelden uit het pensum zijn *misi*, *imperavi* en *misi* in Cicero, *Ad Familiares* 14.3. Het imperfectum wordt gebruikt voor situaties die gelijktijdig zijn aan het moment van schrijven, maar ook daarvoor en daarna nog bezig zijn. De voorbeelden uit het pensum zijn *habebat* in Cicero, *Ad Atticum* 12.14 en de imperfecta in voorbeeld 8. Het epistolaire gebruik van het plusquamperfectum (voortijdigheid aan het schrijven van de brief) komt niet voor in het pensum.

17 Het epistolair gebruik van tijden is te vinden in Cicero, *Ad Atticum* 5.16, 12.14, 14.3.

4.2 Regelen, verzoeken en adviseren

In brieven waarin de schrijver dingen regelt, worden de brieveschrijver en geadresseerde ongeveer even vaak genoemd.¹⁸ De brieveschrijver richt zich op de toekomst en gebruikt dienovereenkomstige bijwoordelijke bepalingen. Veel voorkomende functies van zinnen zijn verzoeken en opdrachten, vragen, aansporingen en verwachtingen of angsten.

Schema 3 Talige kenmerken van regelpassages

Regelen <i>de brieveschrijver vraagt of adviseert de geadresseerde om iets te doen</i>		<i>In Latijnse tekst te zien:</i>
Genoemde personen	vaak de brieveschrijver	<i>ego, meus, nos, noster</i> eerste persoon werkwoord
	vaak de geadresseerde	<i>tu, tuus, vos, vester</i> tweede persoon werkwoord
Functies van zinnen	opdracht, aansporing	imperativus
		coniunctivus praesens (adhortativus)
		gerundivum + <i>esse, opus est</i>
	verwachting	futurum
	angst	praesens ww. van vrezen
vraag	vraagwoorden, vraagpartikels	
Bijwoordelijke bepaling van tijd	gericht op de toekomst	bijvoorbeeld: - <i>si</i> -bijzin met futurum of coni. praes.(als) - <i>ut primum</i> -bijzin met futurum exactum(zodra)
Structurerende woorden	steeds een nieuw thema op de eerste plaats in de zin	bijvoorbeeld: <i>de domo ...</i> , <i>de ...</i>

In voorbeeld 9 kijkt Cicero vooruit naar het moment dat hij bij Terentia in Tusculum aan zal komen en regelt hij met haar dat zij de benodigde voorbereidingen treft (Cicero, *Ad Familiares* 14.20):

- 9) *In Tusculanum nos venturos putamus aut Nonis aut postridie: ibi ut sint omnia parata – plures enim fortasse nobiscum erunt et, ut arbitror, diutius ibi commorabimur; labrum si in balineo non est, ut sit, item cetera, quae sunt ad victum et ad valetudinem necessaria.*

¹⁸ In dit type vonden wij per 1000 woorden 69 verwijzingen naar de brieveschrijver (57 werkwoorden in de eerste persoon, 29 vormen van *ego* of *meus*) en 64 verwijzingen naar de geadresseerde (29 werkwoorden in de tweede persoon, 35 vormen van *tu* of *tuus*).

We denken de zevende of de dag er na te arriveren bij onze villa in Tusculum: zorg ervoor dat alles klaar staat – want er zullen misschien behoorlijk wat mensen meekomen en, naar ik meen, zullen we daar een poosje blijven. Als er geen badkuip in de badkamer staat, zorg dat er dan één komt en op dezelfde wijze zorg voor de overige zaken die noodzakelijk zijn voor levensonderhoud en een goed verblijf.

Voorbeeld 10 bevat verschillende voorbeelden van Latijnse constructies voor aansporingen en opdrachten, typisch voor brieven waarin zaken geregeld worden (Cicero, *Ad Familiares* 14.18):

- 10) *Domus ut propugnacula et praesidium habeat, Philotimo dicetis; et velim tabellarios instituatis certos, ut quotidie aliquas a vobis litteras accipiam; maxime autem date operam, ut valeatis, si nos vultis valere.*

Zeg tegen Philotimus dat hij het huis versterkt en verdedigt. En regel alsjeblieft betrouwbare koeriers, zodat ik dagelijks wat brieven van jullie kan ontvangen. En zorg er vooral voor dat het goed gaat met jullie, als jullie willen dat ik het goed maak.

Naast het futurum *dicetis* en de imperativus *date*, is ook *velim* in combinatie met de bijzin in de coniunctivus (*instituatis*) een aansporing, of misschien zelfs wel een opdracht.

4.3 Beschrijven van zaken in het heden en verleden

Schema 4 Talige kenmerken van beschrijvingen van het heden

Beschrijven heden beschrijven van een persoon of object in de huidige wereld		In Latijnse tekst te zien:
Genoemde personen	meestal anderen dan briefschrijver en geadresseerde	namen, verwijzwoorden, derde persoon werkwoord
Functies van zinnen	aanduiden van fysieke kenmerken, eigenschappen	praesens (algemeen), <i>semper</i>
	aanduiden van gewoontes	praesens (iteratief), <i>semper</i> , <i>saepe</i>
Bijwoordelijke bepaling van tijd	gericht op het heden	bijvoorbeeld: <i>nunc</i>

Brieven bevatten beschrijvingen van elementen uit het heden en beschrijvingen van elementen uit het verleden. Het gebruik van de eerste en de tweede persoon is in beschrijvingen minder voor de hand liggend; de beschrijvingen bevatten meestal werkwoordsvormen in de derde persoon. Toch bleek met name de eerste persoon nog redelijk frequent in ons corpus. Het gaat dan om

beschrijvingen van zaken waar de briefschrijver persoonlijk bij betrokken is (zie *nos* in voorbeeld 12). Beschrijvingen gaan doorgaans over fysieke kenmerken, eigenschappen en gewoontes.

In de beroemde brief over een dolfijn die plotseling voor de kust van Afrika verschijnt, begint Plinius zijn verhaal met een beschrijving van de kustplaats waar het verhaal zich voltrekt (Plinius, *Epistulae* 9.33):

11) *Est in Africa Hipponensis colonia mari proxima. Adiacet navigabile stagnum; ex hoc in modum fluminis aestuarium emergit, quod vice alterna, prout aestus aut repressit aut impulit, nunc infertur mari, nunc redditur stagno. Omnis hic aetas piscandi navigandi atque etiam natandi studio tenetur, maxime pueri, quos otium lusque sollicitat. His gloria et virtus altissime provehi: victor ille, qui longissime ut litus ita simul natantes reliquit.*

In Africa ligt de koloniestad Hippo, vlak bij zee. In de buurt bevindt zich een bevaarbare lagune. Daarvandaan loopt een getijdenstroom als een soort rivier, die beurtelings, afhankelijk van eb en vloed, naar zee doorstroomt of in de lagune terugvloeit. Mensen van alle leeftijden komen daar graag naar toe om zich te amuseren met vissen, varen en ook met zwemmen, vooral voor kinderen is het een paradijs van spelletjes. Zij vinden het een glorieus waagstuk zo diep mogelijk in zee te gaan. Wie de kust en de andere zwemmers het verst achter zich laat is de winnaar.

Plinius geeft in zijn beschrijving fysieke kenmerken van de kustplaats en gebruikt daarvoor praesentia die toestanden aanduiden (*est, adiacet, emergit*). Ook voor een steeds terugkerend natuurverschijnsel gebruikt hij praesentia, die gemarkeerd door *vice alterna* en *nunc...nunc* iteratief geïnterpreteerd worden (*infertur, redditur*). Na de beschrijving van de omgeving volgen nog eigenschappen en gewoonten van de bewoners (de praesentia *tenetur* en *sollicitat*). De praesentia in deze beschrijving zijn algemeen geldig, zoals vrijwel alle praesentia in beschrijvingen van zaken in het heden (in brieven).¹⁹

Schema 5 Talige kenmerken van beschrijvingen van het verleden

<i>Beschrijven verleden</i> <i>beschrijven van een persoon of object in het verleden</i>		<i>In Latijnse tekst te zien:</i>
Genoemde personen	meestal anderen dan briefschrijver en geadresseerde	namen, verwijzwoorden, derde persoon werkwoord

19 De perfecta in deze beschrijving (*repressit, impulit, reliquit*) geven aan dat de gebeurtenis zich voltrokken heeft voor een bepaald, zich herhalend, moment dat met een praesens wordt aangeduid (respectievelijk *infertur, redditur* en het moment waarop er een overwinnaar is: *victor ille*). Zie Adema (2008: 40) voor meer voorbeelden van dit gebruik van het perfectum (bijvoorbeeld in vergelijkingen).

Functies van zinnen	aanduiden van fysieke kenmerken, eigenschappen	imperfectum (eigenschap), <i>semper</i>
	aanduiden van gewoontes	imperfectum (iteratief: gewoonte), <i>semper, saepe</i>
Bijwoordelijke bepaling van tijd	gericht op het verleden	bijvoorbeeld <i>tunc</i> ; <i>cum</i> -bizing met <i>con.</i> imperfectum of plusquamperfectum

In een emotionele brief over de overleden Minicia Marcella (Plinius, *Epistulae* 5.16) gebruikt Plinius imperfecta om haar kenmerken en gewoonten op te sommen (*inhaerebat, complectebatur, diligebatur, lectitabat, ludebat, obsequabatur, sustinebat*):

- 12) *Nondum annos xiiii impleverat, et iam illi anilis prudentia, matronalis gravitas erat et tamen suavitas puellaris cum virginali verecundia. Ut illa patris cervicibus inhaerebat! Ut nos amicos paternos et amanter et modeste complectebatur! Ut nutrices, ut paedagogos, ut praeceptores pro suo quemque officio diligebat! Quam studiose, quam intellegenter lectitabat! Ut parce custoditeque ludebat! Qua illa temperantia, qua patientia, qua etiam constantia novissimam valetudinem tulit! Medicis obsequabatur, sororem patrem adhortabatur ipsamque se destitutam corporis viribus vigore animi sustinebat!*

Zij was nog geen veertien jaar geworden en reeds toonde ze de wijsheid van een rijpe vrouw en de waardigheid van een dame toch ook de liefvalligheid en maagdelijke schroomvalligheid van een jong meisje. Hoe hing ze aan de nek van haar vader! Hoe liefderijk en bescheiden omarmde ze ons, vrienden van haar vader! Hoe eerde ze haar voedsters, begeleiders en leraren, ieder overeenkomstig zijn positie. Hoe ijverig en begripvol kon ze studeren. Hoe matig en beheerst was ze in haar spelen. Hoe gelijkmoedig, hoe geduldig, hoe dapper zelfs verdroeg ze haar laatste ziekte. Ze gehoorzaamde de dokters, bemoedigde haar zus en haar vader en toen haar lichaamskrachten haar in de steek lieten, hield ze zichzelf overeind door de sterkte van haar geest.

Daarnaast komen plusquamperfecta voor om gebeurtenissen aan te duiden die voortijdig aan een ander moment in het verleden gebeurd zijn (*impleverat* is voortijdig aan het moment van overlijden in voorbeeld 12). Een tijd die niet typisch is voor beschrijvingen, maar toch redelijk vaak voorkomt, is het perfectum. Deze perfecta geven meestal een samenvattend overzicht. Een voorbeeld is de uitroep met het perfectum *tulit* in voorbeeld 12, waarmee de periode van Minicia's laatste ziekte (*novissimam valetudinem*) in zijn geheel gezien en geëvalueerd wordt.²⁰

²⁰ Bij een gedetailleerdere analyse zou de zin met *tulit* vallen onder het expositorische teksttype. De schrijver onderbreekt het beschrijvende type kort om de evaluatie in deze zin nadrukkelijk vanuit zijn eigen standpunt in de tijd te presenteren en zo meer kracht bij te zetten.

4.4 Vertellen van een verhaal

Net als de andere teksttypen bestaan ook de (delen van) brieven waarin verhalen verteld worden uit een aantal kenmerkende typen zinnen. Voor verhalen zijn dat voornamelijk zinnen die gaan over het verleden. De twee belangrijkste typen zinnen zijn zinnen die de gebeurtenissen en de situaties in het verhaal presenteren. In het Latijn worden voor gebeurtenissen meestal perfecta of historische praesentia gebruikt en voor situaties meestal imperfecta of historische infinitivi. Dit wordt geïllustreerd in voorbeeld 13, een fragment uit Plinius' spokenbrief (Plinius, *Epistulae* 7.27):

- 13) *Ubi illuxit, ipse circa verticem tonsus, capilli iacentes reperiuntur. Exiguuum temporis medium, et rursus simile aliud priori fidem fecit. Puer in paedagogio mixtus pluribus dormiebat. Venerunt per fenestras — ita narrat — in tunicis albis duo cubantemque detonderunt et qua venerant recesserunt.*

Toen het dag werd, bleek dat hij rond de kruin geschoren was en dat de heren overal op de grond lagen. Korte tijd verliep voordat een tweede soortgelijk voorval het eerste bevestigde. Een jonge slaaf van mij sliep te midden van verschillende anderen in de trainingsruimte. Door het venster, zo vertelt hij het verhaal, kwamen twee mannen in witte tunieken naar binnen, schoren zijn hoofd kaal terwijl hij daar lag en verdwenen op hetzelfde moment dat ze gekomen waren.

Het praesens *narrat* illustreert dat verhalende passages in brieven kort onderbroken kunnen worden door vertellerscommentaar.²¹

Schema 6 Talige kenmerken van verhalende passages

Verhaal vertellen		In Latijnse tekst te zien:
Genoemde personen	meestal anderen dan brieveschrijver en geadresseerde	namen, verwijzwoorden, derde persoon werkwoord
Functies van zinnen	aanduiden van een gebeurtenis	perfectum, praesens historicum
	aanduiden van een voortdurende situatie	imperfectum, infinitivus historicus
	aanduiden van een gebeurtenis vóór een andere gebeurtenis	plusquamperfectum
Bijwoordelijke bepaling van tijd	gericht op het verleden	bijvoorbeeld <i>tunc</i> ; cum-bijzin met <i>coni. imperfectum</i> of <i>plusquamperfectum</i>

21 Deze zinnen zouden bij een gedetailleerdere analyse onder een ander teksttype vallen: onder het expositorische of het beschrijvende teksttype.

Structurende middelen	gericht op volgorde in de tijd	bijvoorbeeld <i>deinde; inde; postero die</i>
-----------------------	--------------------------------	---

De briefschrijver en zijn geadresseerde spelen nauwelijks een rol in verhalende delen van brieven. Verwijzingen naar de briefschrijver komen we eigenlijk alleen tegen als hij vertellerscommentaar inlast, of als hij een personage is in zijn eigen verhaal, zoals Plinius in zijn Vesuviusbrieven.

4.5 Emotionele betrokkenheid

In het examenpensum (2015) vonden wij emotioneel getinte uitroepen in elk brieftype. Vooral in beschrijvingen van het verleden lijken uitroepen zeer frequent. Dit komt doordat het corpus een aantal brieven over recent overledenen bevat (Plinius, *Epistulae* 3.21 en 5.16) en de briefschrijver zijn verdriet uit door middel van deze uitroepen, zoals ook bleek in voorbeeld 12.

Schema 7 Talige kenmerken van emotionele betrokkenheid

<i>Emotionele betrokkenheid</i>		<i>In Latijnse tekst te zien:</i>
Functies van zinnen	Uitroepen	- O + vocativus
		- <i>quam / ut</i> (hoezeer)
		- ellips van het werkwoord
		- uitroepeteken

5 De relevantie van teksttypen voor het vertalen van een ongeziene passage

Leerlingen doorlopen idealiter verschillende stappen voor ze aan een vertaling van een Latijnse tekst beginnen. Ze lezen de titel, inleiding en (eventueel) tussenkopjes. Op basis van die informatie formuleren ze verwachtingen omtrent de inhoud en talige kenmerken van een brief. De vijf teksttypen die wij in dit artikel voorstellen zijn bedoeld om leerlingen te helpen de vertaalslag te maken van inhoudelijke naar talige verwachtingen.

Het gebruik van tekst-oriënterende oefeningen voorafgaand aan vertalen is al vaker bepleit en er is ook al behoorlijk wat materiaal beschikbaar. Dit bestaande materiaal valt grofweg in twee typen uiteen: het laat leerlingen ofwel anticiperen op de inhoud ofwel op de taalkundige structuur van de tekst. Taalkundige tekst-oriënterende oefeningen laten leerlingen meestal direct naar een Latijnse tekst kijken, waarbij leerlingen inhoudelijke voorspellingen formuleren op basis van talige kenmerken. Dit vereist echter meteen al grote lexicaal en morfologische kennis, zoals antecedenten opsporen, tijdgebruik

analyseren en synoniemen herkennen.²² Inhoudelijke tekst-oriënterende oefeningen geven leerlingen informatie over de inhoud van de tekst, maar lijken er dan vanuit te gaan dat inhoudelijke voorspellingen automatisch zullen leiden tot talige intuïties en de inzet daarvan.²³ Dat is lang niet altijd het geval.

Hoewel beide typen oefeningen waardevol kunnen zijn, leren ze de leerling niet expliciet om zelf de vertaalslag te maken van inhoudelijke oriëntatie naar taalkundige voorspellingen (of andersom). De vakinhoud die wij voorstellen is juist bedoeld om leerlingen te helpen inhoudelijke verwachtingen, opgeroepen door titel en inleiding, om te zetten in verwachtingen omtrent morfologische en syntactische verschijnselen.

De eerder vermelde anekdote over de leerling die een praesens aanzag voor een futurum illustreert dat leerlingen zeker intuïties hebben over teksttypen en dat er nog heel wat te winnen valt als we ze helpen die intuïties te vertalen in kennis die inzetbaar is bij vertalen. De effectiviteit van deze nieuwe, samenhangende manier van het aanbieden van taalkundige verschijnselen is (nog) niet empirisch getest.²⁴ Bestaande theorieën en onderzoeken betreffende leesprocessen van ervaren lezers in moderne talen bieden echter wel sterke aanwijzingen dat tekstlinguïstische kennis leerlingen zal helpen bij het vertalen van teksten.

Onderzoek naar tekstbegrip in moderne talen heeft uitgewezen dat tekstlinguïstische kennis een van de verschillende typen kennis is die door goede lezers wordt gebruikt om de samenhang tussen zinnen te herkennen en een tekst als geheel te begrijpen.²⁵ Het geheel van deze typen kennis worden meestal beschreven door middel van een top-down/bottom-up model zoals in schema 8.

De jongen in de anekdote analyseerde de vorm *tenet* vanuit een bottom-up methode: hij identificeerde de woordsoort en probeerde de werkwoordsvorm vervolgens morfologisch te definiëren. Op het morfologisch niveau strandde hij echter ('-et is futurum'). De oplossing kwam door hem de route van bovenaf aan te bieden, vooral via het discourse-pragmatische niveau ('wat is de schrijver aan het doen?'). Die informatie leidde tot het inzicht dat *tenet* een narratieve tijd moest zijn, in dit geval een praesens historicum, waardoor hij de vorm *tenet*, tegelijkertijd, ook morfologisch als praesens herkende.

22 Zie voor dit type van tekstontsluiting bijvoorbeeld het themanummer *Texterschließung* van *Der altsprachliche Unterricht* (2013, nummer 6). Een deel van de oefeningen is via de website van de uitgever (Friedrich Verlag) vrij toegankelijk.

23 Ook dit type oefeningen is zeker nuttig. Concrete suggesties voor dergelijke oefeningen worden bijvoorbeeld gedaan in Fisser en Verhoeven (1993). Zie ook Van de Walle en Van Houdt (2004) voor een aanpak van leesonderwijs waarin onder andere aandacht is voor talige tekstoriëntatie en teksttypen.

24 Dergelijke empirische toetsing zal plaatsvinden binnen het project 'Meesterschap in de vakdidactiek GTC en LTC', geleid door Suzanne Adema (meer informatie is te vinden op www.vakdidactiekw.nl).

25 Zie Kintsch en Van Dijk (1978); Kintsch (1988). Hun theorieën zijn al door diverse classici toegepast; zie bijvoorbeeld Pennell-Ross (2008); Van Houdt (2008); Van der Plaats (2011).

Schema 8 Typen kennis in Top-down/bottom-up model, overgenomen uit Pennell-Ross (2008)

Semantics Issues of meaning, all levels	TOP-DOWN
	Knowledge of the world
	Social/historical/geographical context
	Genre
	Discourse/pragmatic level
	Syntax
	Morphology
	Part of speech
	BOTTOM-UP

De intuïties van ervaren lezers op het discourse-pragmatische niveau hebben we in dit artikel willen omzetten in overdraagbare kennis, bestaande uit vijf functionele teksttypen met elk een unieke combinatie van talige kenmerken. We hopen daarmee de leerlingen vat te laten krijgen op de heterogeniteit van het epistolaire genre. Ze krijgen kennis over bijvoorbeeld tijdgebruik in een kader aangereikt en ze kunnen door middel van dat kader taalkundige verwachtingen formuleren op basis van inhoudelijke tekstoriëntatie. Het idee daarbij is dat ze bepaalde constructies juist wel en andere juist niet verwachten en bijvoorbeeld niet eens meer overwegen of een vorm op *-et* middenin een verhaal een futurum zou kunnen zijn.

Vrije Universiteit
 Faculteit der Geesteswetenschappen
 De Boelelaan 1105, 1081 HV Amsterdam
 l.w.van.gils@vu.nl en s.m.adema@vu.nl

Bibliografie

- Adams, J.N. 1978. 'Conventions of naming in Cicero', *Classical Quarterly* 28, 145-166.
- Adema, S.M. 2008. *Discourse Modes and Bases. A Study of the Use of Tenses in Vergil's Aeneid*, dissertatie Vrije Universiteit Amsterdam.
- Adema, S.M. en D. Stienaers. 2011. 'Tekststructuur en tijdgebruik in Latijnse narratieve teksten', *Kleio* 40, 116-143.
- Allan, R.J. 2011. 'Ontwikkelingen in de Griekse taalkunde: discourse linguïstiek', *Lampas* 44, 89-94.
- Altman, J.G. 1982. *Epistolarity*, Columbus.
- College voor Examens. 2013. *Latijnse taal en literatuur. Syllabus Centraal Examen 2015*, Utrecht. Website: www.examenblad.nl
- Cugusi, P. 1983. *Evoluzione e forme dell'epistolografia Latina nella tarda repubblica e nei primi due secoli dell'impero*, Rome.

- De Pretis, A. 2003. "Insincerity," "Facts," and "Epistolarity": Approaches to Pliny's Epistles to Calpurnia', *Arethusa* 36, 127-146.
- Dickey, E. 2002. *Latin Forms of Address*, Oxford.
- Fisser, C. en P. Verhoeven. 1993. 'Hoe pakken we Cicero aan? Lesopzetten voor twee introductielessen en suggesties voor een vertaaldidactische aanpak', *Lampas*, 26, 266-275.
- Goris, M. 2007. *Vakdossiers Tweede Fase. Klassieke Talen. Problemen in het onderwijs Klassieke Talen in Nederland en mogelijke wegen naar een betere toekomst*, Enschede.
- Hall, J. 2009. *Politeness and Politics in Cicero's Letters*, Oxford.
- van Houdt, T. 2008. 'The Strategic Reading of Latin (and Greek) Texts: a Research-Based Approach', in R. Lister (ed.), *Meeting the Challenge: International Perspectives on the Teaching of Latin*, Cambridge, 54-70.
- Kintsch, W. en T.A. van Dijk. 1978. 'Toward a model of text comprehension and production', *Psychological Review* 85, 363-394.
- Kintsch, W. 1998. *Comprehension: A paradigm for cognition*, New York.
- Kroon, C.H.M. 2000. 'Het ene verhaal is het andere niet. Een taalkundige kijk op teksttype in de Latijnse literatuur', *Lampas* 33, 211-234.
- Kroon, C.H.M. 2002. 'How to write a ghost story? A linguistic view on narrative modes in Pliny Ep. 7.27', in L. Sawicki en D. Shalev (eds.), *Donum Grammaticum. Studies in Latin and Celtic Linguistics in Honour of Hannah Rosén*, Leuven, 189-200.
- Kroon, C.H.M. en I. Sluiter. 2010. *Het geheim van de blauwe broer. Eindrapport van de Verkenningcommissie Klassieke Talen*, Leiden/Enschede.
- Kühner, R. en C. Stegmann. 1912. *Ausführliche Grammatik der lateinischen Sprache*, Hannover / Leipzig.
- Markus, D.D. en D. Pennell-Ross. 2004. 'Reading Proficiency in Latin Through Expectations and Visualization', *Classical World* 98, 79-93.
- Mellet, S. 1988. *L'imparfait de l'indicatif en latin classique. Temps, aspect, modalité. Étude synchronique dans une perspective énonciative*, Parijs.
- Morello, R. en A.D. Morrison (eds.). 2007. *Ancient Letters. Classical and Late Antique Epistolography*, Oxford.
- Niemann, K.H. 2013. *Themaheft Texterschließung, Der Altsprachliche Unterricht*, Seelze.
- Nutall, C. 1996. *Teaching Reading Skills in a Foreign Language*, Londen.
- Pennell-Ross, D. 2008. 'Latin Pedagogy at Michigan: Linear Reading Using a Linguistic Perspective', in R. Lister (ed.), *Meeting the Challenge: International Perspectives on the Teaching of Latin*, Cambridge, 44-53.
- Peters, T. 2001. *Plinius de Jongere, De brieven*, Amsterdam.
- van der Plaats, A. 2011. 'Grieks leren lezen. De wisselwerking tussen taal- en leesvaardigheid', *Lampas* 44, 152-166.
- Roulet, E. 1997. 'A modular approach to discourse structures', *Pragmatics* 7, 125-146.
- Schirok, E. 2013. 'Vom Dekodieren zum Rekodieren. Texterschließung – Interpretation – Übersetzung: Versuch einer Begriffsklärung', *Der Altsprachliche Unterricht* 6, 2-15.
- Trapp, M. 2003. *Greek and Latin Letters. An anthology, with translation*, Cambridge.
- Walle, E. van de, en T. van Houdt. 2004. 'Bouwstenen voor een vernieuwde leesdidactiek: over de plaats en functie van leesstrategieën in het leesproces', *Kleio* 33, 72-86.
- Verhoeven, P. 1993. *Tekstbegrip in het onderwijs Klassieke Talen*, Diss. Universiteit Leiden.
- Verhoeven, P. en A. van Hooff. 1985. 'Maar incipiam kan toch een accusativus zijn?', *Lampas* 18, 279-293.
- Verhoeven, P. en A. Hulshof. 1990. 'Het ontwikkelen van tekstbegrip en de nieuwe versie van de Taal der Romeinen', *Lampas* 23, 419-431.
- Werlich, E. 1979. *Typologie der Texte. Entwurf eines textlinguistischen Modells zur Grundlegung einer Textgrammatik*, Heidelberg.
- Wilcox, A. 2012. *The Gift of Correspondence in Classical Rome. Friendship in Cicero's Ad Familiares and Seneca's Moral Epistles*, Wisconsin.
- Zeiner-Carmichael, N.K. 2014. *Roman Letters. An Anthology*, Chichester.

Inhoud

Lampas 48 (2015) 1

	Van de redactie	1
DAAN DEN HENGST	Plinius' zelfportret	2
SUZANNE ADEMA EN LIDEWIJ VAN GILS	<i>Epistularum genera multa</i> Een talige benadering van teksttypen in brieven van Cicero en Plinius	18
MIEKE KOENEN	Brieven en biografieën: Ida Gerhardt en Plinius	39
EMILIE VAN OPSTALL	Alles wat je altijd al over Paris en Helena had willen weten: <i>Colluthus' Roof van Helena</i>	57
SASKIA ROSELAAR	All 'bout the money? Economische ontwikkelingen en de integratie van Italië in de Romeinse Republiek	77